

Turkse vrouwen in België : versnelde autonomie en culturele eigenheid

Ron Lesthaeghe
V.U.B. Centrum voor Sociologie

Working Paper 1992-2

Onderzoeksprogramma uitgevoerd met financiële steun vanwege :
Diensten voor de Programmatie van het Wetenschapsbeleid (IUAP-37)
Fonds voor Kollektief Fundamenteel Onderzoek (2.0118.90)
Onderzoeksraden UG en VUB

Contactadressen :

V.U.B. Centrum voor Sociologie
Pleinlaan 2 1050 Brussel
Tel. : 02/641.20.40
Fax : 02/641.22.82

UG Seminarie voor Demografie
Universiteitstraat 4 9000 Gent
Tel. : 09/264.68.66
Fax : 09/264.69.85

1.

TURKSE VROUWEN IN BELGIE:
VERSNELDE AUTONOMIE EN CULTURELE EIGENHEID

1. Inleiding

Het is de bedoeling van dit hoofdstuk om een groepsportret te geven van de Turkse vrouwen in België. De aandacht gaat hierbij vooral uit naar demografische kenmerken inzake gezinsvorming (partnerkeuze, huwelijksleeftijd, vruchtbaarheid, geboortepanning etc.), en naar de opvattingen inzake de man-vrouw verhoudingen, de rol van de vrouw in gezin en maatschappij, de opvoedingswaarden en de religieuze bindingen. Het gaat, zoals gezegd om een groepsportret en niet om een robotfoto van de Turkse vrouw. Het wordt dus een momentopname waarbij heterogeniteit ruim de aandacht vraagt.

Vooraleer op de details van de groepsfoto in te gaan, past het om even nader de uitgangspunten van de fotografen te omschrijven. Deze zijn niet zonder belang voor de verdere commentaar. Bij een dergelijk onderwerp wordt men meteen geconfronteerd met het begrip "integratie". Hiermee wordt doorgaans verwezen naar het zgn. "melting pot"-model waarbij een ethnische minderheid zich gradueel zou ontdoen van haar eigenheden, om zich generatiegewijs te versmelten met het geheel. Het begrip "melting pot" is uit de VS afkomstig en wordt, grotendeels ten onrechte, door Europeanen beschouwd als overeenstemmend met een Amerikaanse realiteit. De Belgische populatie en politici hebben dit integraal cultureel vermengingsidee voor ogen bij de druk die op ethnische minderheden wordt uitgeoefend. Bovendien moet worden onderlijnd dat deze vereiste tot conformisme aan het Belgisch leef- en waardenpatroon vooral aan Islamitische minderheden wordt opgelegd. Aan de andere minderheden in ons land worden blijkbaar minder stringente eisen gesteld, en voor hen wordt eigenheid volledig aanvaard.

Het "melting pot"-model is echter slechts een extreme uitkomst. Zo'n model stelt voorop dat de aanpassing zich gelijkmatig zou voordoen t.a.v. alle facetten van het maatschappelijk en privé leven. Daartegenover staat de herhaaldelijke empirische vaststelling dat differentiatie naar de deelaspecten en ongelijktijdigheid naar diverse sociale domeinen veel beter de realiteit omschrijven. Integratie inzake taal (meertaligheid), op het residentiële vlak (woonverspreiding), op het economisch niveau (beroepsmobiliteit), inzake de huwelijksmarkt (inter-ethnische huwelijken), qua demografisch gedrag (nuptialiteits- en vruchtbaarheidstransitie), in de primaire relaties (man-vrouw symmetrie), of op het religieuze vlak (secularisatie) hoeven niet simultaan op te treden. Ook moet de volgorde waarin deze diverse domeinen van integratie aan verschuivingen bloot staan niet dezelfde te zijn als wat werd vastgesteld in West-Europa. Zo is geboortencontrole in meerdere Aziatische landen in aanzienlijke mate verspreid, zonder dat de familie- en gezinsstructuren de vorm van het nucleaire gezin hebben aangenomen. Ook een doorgedreven secularisatie blijkt geen conditio sine qua non te zijn voor opvallende demografische gedragswijzigingen in andere, niet-Westerse landen.

De klassieke sociologische moderniseringstheorie (e.g. Inkeles, 1974; Goode 1963) heeft aan deze processen een te grote homogeniteit en simultaneïteit toegeschreven. Het kan niet worden ontkend dat verschuivingen op een welbepaald terrein ook gekoppeld zijn aan corresponderende veranderingen op een ander terrein, doch dit kan niet worden overdreven door al deze processen als een uniforme en gelijktijdige metamorfose van een systeem voor te stellen. Meer recent onderzoek heeft derhalve ook oog voor ongelijkmatigheid en ongelijktijdigheid ("lags"), fricties binnen de betrokken populaties, interne heterogeniteit, en patroondifferentiatie alnaargelang ethnische groep en context. De weg naar "contextualisering" is ingeslagen, deels als reactie op te stringente theorievorming.

Hetzelfde geldt voor mono-causale theorieën. De neo-marxistische visie, bijvoorbeeld, gaat uit van het feit dat ethnische minderheden een nieuw proletariaat vormen dat, als gevolg van uitsluitings- en achteruitstellingsmechanismen, zich alleen als proletariaat kan reproduceren (e.g. Castles en Kosack, 1973; Noiriel, 1986; Phizacklea en Miles, 1980). Alle andere aspecten zijn hieraan ondergeschikt en erdoor verklaard. Ook hier is de prijs van te stringente theorievorming de veronachtzaming van complexiteit en diversiteit. Het kan onze bedoeling niet zijn om het sociale stratificatie-effect te onderschatten of om de achteruitstellingsmechanismen te negeren, doch empirisch is telkenmale gebleken dat diverse ethnische minderheden op een zeer verschillende manier deze effecten ondergaan en vooral hiertegen reageren. Structurele en culturele eigenschappen eigen aan elke ethnische groep kunnen niet naar het achterplan verwezen worden. Contextualisering is derhalve ook hier aangewezen.

Een derde visie, zoals verdedigd door de rationale keuze-theorie, legt het accent op individuele strategieën uitgaande van nutsberekening. De groep wordt hierbij een veel lossere verzameling, en het individu komt in het brandpunt. Zijn psychologische en economische motivaties geven hem de slagvaardigheid tot innoveren. Deze visie geeft zeker een gedeeltelijk antwoord op het neo-marxistisch model van de integrale, collectieve marginalisering, door aandacht te schenken aan de individuele wil om uit het "ethnisch proletariaat" te ontsnappen via een individueel gekozen "integratiestrategie". Anderzijds onderschat o.i. de "rational choice" theorie de kracht van culturele codes, en schenkt ze weinig aandacht aan de groepsreacties die eigenheid beklemtonen als verweer tegen de culturele modellen van het ontvangstland of tegen de economische achteruitstelling. In de rationale keuze-theorie is de immigrant aangewezen op versnelde economische en demografische adaptatie door het accentueren van het scholingsniveau van zijn of haar kinderen, door een streven naar een succesvolle "ethnic business", door het kinderaantal te beperken etc. De migrant is niet rebels en remt alleen "integratie" af op secundaire aspecten die binnenskamers aan de orde komen. Zijn religie en primaire relaties blijven een privé-domein, en langer onderworpen aan traditionele regels.

Elk van deze visies, die hier wellicht in een te kort bestek werden voorgesteld, kunnen evenwel met het nodige eclectisme worden aangewend. De uitgangspunten vullen elkaar grotendeels aan, en het is in die zin dat we ze zullen gebruiken bij de interpretatie van onze groepsfoto.

2. Het vertrekpunt: traditionele sociale organisatie

De meeste Aziatische en Noord-Afrikaanse maatschappijen zijn gekenmerkt door een zwakke positie van de vrouw in gezin en samenleving. Dit geldt niet alleen voor Islamitische maatschappijen, maar is al evenzeer geldig in Indië, China of Japan. Dit houdt verband met het feit dat de vrouw het ouderlijk huis zal verlaten en vaak via een bruidsschat een deel van het ouderlijk patrimonium zal aliëneren (cfr Goody, 1976). In Turkije wordt een meisje een "gast" genoemd (Coşar, 1978), en zodoende wordt er minder aandacht aan haar besteed. Dergelijke maatschappijen kennen bovendien landeigendom, en de vervreemding van vermogen wordt tegengegaan door endogamie, d.i. huwelijken binnen dezelfde clan, kaste of klasse. Aldus wordt ten allen prijze een "mésalliance" vermeden, is er een beklemtoning van maagdelijkheid, zijn huwelijken gemakeld, en worden vrouwen zowel voor als na het huwelijk onttrokken aan het publieke leven buiten het gezinsverband, en dit voor zover de vrouwelijke rol in de landbouw dit toelaat. De arbeidsverdeling tussen de geslachten is dan ook sterk geaccentueerd. Ook in het gezin van haar echtgenoot blijft de vrouw een ondergeschikte positie bekleden t.a.v. haar agnatische familie, terwijl de banden met het gezin van herkomst sterk zijn verzwakt of verbroken. Zij kan derhalve vrij moeilijk terugvallen op haar cognaten. Zelfopoffering, kuisheid en gehoorzaamheid zijn vrouwelijke deugden.

In Turkije zijn hierop zonder twijfel belangrijke veranderingen ingetreden. Vooreerst hebben de hervormingen doorgevoerd door Atatürk en voortgezet gedurende de jaren twintig en zestig een duidelijk seculariserende en westerse invloed laten gelden op de juridische positie van de vrouw. Tegen 1974 had Turkije, samen met de Islamitische republieken in de Sovjet Unie, de volgende legale beschermingsvoorzieningen: een minimum huwelijksleeftijd voor vrouwen, een verplichte burgerlijke registratie van huwelijken, duidelijk omschreven echtscheidingsbepalingen ook inzake de boedelverdeling, een hervorming van het erfrechtsysteem, de afschaffing van polygamie, het verbod op de "talaq" of de verstoting van de vrouw door de man, en de prioriteit van een burgerlijke wetgeving boven de religieuze (White, 1978).

De implementatie hiervan is echter moeilijk gebleken. Leeftijden zijn niet altijd nauwkeurig gekend als gevolg van niet-registratie of late registratie van geboorten, zodat de minimum huwelijksleeftijd moeilijk kan gecontroleerd worden. Polygamie kan via een religieus huwelijk worden geregeld. Ook burgerlijke huwelijken worden niet overal geregistreerd, en onofficiële regelingen inzake erfrecht of boedelverdelingen zijn legio in bepaalde streken (Coşar, 1978).

Regionale verschillen in de positie van de vrouw zijn zeer belangrijk gebleven. De traditionele structuren zijn het sterkst in gebieden met grote landeigendom in oostelijk Turkije. In deze gebieden is de uitgebreide of "extended" familie de norm, en naast een grote input in de landbouw, moeten vrouwen ook zorgen voor een groot aantal kinderen, polygamie accepteren, de mannen gehoorzamen in volgorde van belangrijkheid, en ook de oudere vrouwen eerbiedigen. Vrouwelijke geschooldheid is ook daar het laagst. Aan de Zwarte Zeekust genieten de vrouwen reeds meer autonomie. Dit is ook gebonden aan een economie waarin de mijnbouw een grotere rol speelt en meer mannen gesalarieerd zijn. Ook vissers zijn vaak afwezig, zodat de vrouwen een grotere vat

hebben op de huiselijke beslissingen. Daarnaast staat dat velen onder hen loonarbeid leveren in de landbouw (in theeplantages of boomgaarden bijvoorbeeld).

In westelijk Turkije verbetert de positie van de vrouw tesamen met de algemene socio-economische toestand. Landbouwbedrijven worden kleiner, gezinnen worden frekwenter van het nucleaire type, de landbouw is meer gemechaniseerd, het land beter ontsloten via wegen en andere communicatiemedia, de vrouwelijke geletterdheid is er hoger, en het harde traditionalisme verzwakt. Het is dan ook in westerlijk Turkije en in de kleine steden van Anatolië dat de status van vrouwen sneller verbetert (Coşar, 1978).

De Turkse populatie in Vlaanderen en Brussel is afkomstig uit westelijk Anatolië en vooral uit de kleine steden en dorpen in het gewest Afyon. Het stadje Emirdag is dan ook een centraal referentiepunt, vooral voor de Turkse bevolking van Brussel, Gent en Antwerpen. De Turkse bevolking in Limburg heeft een ruimere recruteringszone gehad met o.m. een belangrijke groep afkomstig van de Zwarte Zee-kust en de oostelijke provincie Tars. Het overgrote deel van de Turkse vrouwen is derhalve niet afkomstig uit de meest traditionalistische gewesten van Oost-Anatolië, noch uit de meest westers georiënteerde grote steden (Istanbul, Ankara, Izmir) en Middelandse Zee-kust.

De Belgische Turken onderhouden sterke banden met de streek van herkomst. Bij vrouwen van 17-49 jaar ondervraagd in een representatieve steekproef in Vlaanderen en Brussel in 1991 gaf 41 percent op zelf eigenaar te zijn of een echtgenoot te hebben die eigenaar is van land of huis in Turkije. Bij vrouwen van 40-49 jaar die destijds met hun echtgenoot immigrerden loopt dit percentage op tot 75, terwijl ook 52 percent verklaren een eigendom in België te bezitten (zelf of echtgenoot). De Belgische Turken hebben niet alleen een dubbele economische verankering, doch ook een dubbele sociale referentie. Familieleden wisselen van residentie, en niet alleen gedurende vakantieperioden. Bovendien, en dit is wel een zeer belangrijk aspect, is de huwelijksmarkt geïntegreerd gebleven: Belgische Turkse mannen huwen vaak Turkse meisjes in de regio van ouderlijke herkomst en vice versa. Via de gezinsverenigingsclausule is de migratie naar België van jonge bruiden en jongere werkzoekende echtgenoten niet gestopt. Dit houdt o.m. verband met het feit dat de traditie van gemakelde huwelijken gedeeltelijk is blijven functioneren, en met de sterke loonverschillen tussen beide landen die arbeidsmigratie voor mannen in de hand werken. Van de vrouwen tussen 17 en 29 jaar in Vlaanderen en Brussel in 1991 was circa 40 percent geïmmigreerd met een echtgenoot of vervoegde de echtgenoot, terwijl de overige 60 percent als kind in België is opgegroeid of zelf in België is geboren. Bij de eerstgenoemde leeftijdsgroep bevindt zich derhalve een grote groep recente bruiden die in de jaren tachtig zijn aangekomen. De traditionele sociale organisatie heeft, over de landsgrenzen heen, een functionaliteit bewaard op het economische en sociale vlak.

De spreiding van de turkse immigratie over drie decennia (1960-90) heeft ook zeer belangrijke consequenties gehad m.b.t. het onderwijspeil van Belgisch-Turkse vrouwen. Uit de volkstellingsdata van 1981 (P. Deboosere, 1991) blijkt dat onderwijspeil stelselmatig afneemt met de

leeftijd van de vrouw (zie tabel 1). Bij vrouwen die immigrerden op 25 jaar of ouder was ruim 50 percent ongeletterd. Ook bij jongere vrouwen van 15-24 jaar bestond de migratiestroom tot in 1975 nog uit 40 percent personen zonder formele schoolopleiding. Daarna echter is het onderwijsniveau van immigrerende vrouwen gevoelig verbeterd als gevolg van de toenemende scolariteit in de regio van herkomst.

Dit alles maakt dat ten minste één element benadrukt door de "melting pot"-theorie en de moderniseringstheorie een sterk gewicht zal krijgen, met name de generatiegewijze verandering. Bij het presenteren van het empirisch materiaal kunnen we derhalve niet voorbij aan het onderscheid tussen generaties en aan de corresponderende differentiatie naar onderwijspeil.

3. Heterogeniteit van generaties

Zoals aangegeven, zal verder een stelselmatig onderscheid gemaakt worden tussen:

- a) respondenten die niet in Turkije zijn geboren: het merendeel van hen zijn in België of een ander westeuropees land geboren. Zij vormen derhalve de eigenlijke tweede generatie en zij behoren dan ook vooral tot de leeftijdsgroep jonger dan 30 jaar. In de enquête "Gezinsvorming en Waardepatronen" gehouden in 1991 in Vlaanderen en Brussel bij 827 Turkse vrouwen tussen 17 en 49 jaar (1) vormt deze tweede generatie 8 percent van de respondenten, en 4 percent van de ooit-gehuwde vrouwen tussen 17 en 49 jaar.
- b) respondenten die met hun ouders mee naar België zijn gekomen of naderhand hun ouders hebben vervoegd. Ook deze groep heeft een vrij jonge leeftijdsopbouw. Van de 322 respondenten in deze categorie zijn 66 percent jonger dan 30 jaar en slechts enkelen ouder dan 40. In deze groep vindt men eveneens een vrij hoog percentage dat in België school heeft gelopen.
- c) respondenten die als gehuwde vrouw samen of naderhand met hun echtgenoten zijn geïmmigreerd. Dit gaat derhalve om de eigenlijke migranten. De groep bestrijkt circa de helft van de steekproef van vrouwen tussen 17 en 49 jaar in Vlaanderen en Brussel. Hun leeftijdsopbouw is merkkelijk ouder, met 58 percent tussen 30 en 49 jaar. Dit betekent evenwel dat toch 42 percent behoren tot de leeftijdsklasse 17-29 en dat de meer recente, in Turkije gerecruteerde bruiden zich in deze jongste leeftijdsklasse bevinden. De groep van 17-29 jarige vrouwen die als echtgenote zijn geïmmigreerd bedraagt 20 percent van alle Turkse vrouwen tussen 17 en 49 jaar. Van alle jonge vrouwen tussen 17-29 jaar is 39 percent als echtgenote geïmmigreerd, terwijl 61 percent hetzij in België zijn geboren, hetzij destijds als kind of adolescent met de ouders zijn geïmmigreerd.

De indeling die hierboven is gemaakt is uiteraard relevant bij de verklaring van de heterogeniteit inzake vrouwelijk onderwijsniveau en talenkennis, zoals in Tabel 2 wordt verduidelijkt. Zonder in details te treden blijkt dat de jongere generatie (17-29 jaar) die in België is geboren of als kind of adolescent in België is aangekomen voor 80 à 98

percent in België school heeft gelopen, dit tot minstens 15 jaar heeft gedaan en dus ook meertalig is, zowel wat spreken als lezen betreft. Bij de jongere vrouwen in dezelfde leeftijdsklasse die als echtgenoot immigrerden heeft slechts 4 percent een Belgische school bezocht, slechts 24 percent genoot onderwijs tot minstens 15 jaar, 39 percent spreekt nog geen Nederlands of Frans en 79 percent leest ook deze talen niet. Alleen qua onderwijsniveau onderscheidt deze groep zich van de oudere vrouwen die voor hen als echtgenote zijn aangekomen. Bij deze laatsten ligt het onderwijspeil begrijpelijkerwijze nog lager (cfr. tabel 1), met slechts 3 à 9 percent onderwijs tot minimum 15 jaar.

De populatie van turkse vrouwen van 17 tot 49 jaar in Brussel en Vlaanderen is dus bijzonder heterogeen qua onderwijspeil en talenkennis. Dit is dan ook de reden waarom geen robotfoto van de Turkse vrouw in België kan gemaakt worden, en waarom gemiddelden voor de gehele populatie betekenisloos zijn. Alleen is het zo dat de Belgische publieke opinie wel robotfoto's als stereotype heeft genomen, wat uiteraard de realiteit geweld aandoet.

4. Rationele keuze en snelle aanpassing

In de enquête "Gezinsvorming en waardenpatronen" van 1991 worden verschillende domeinen geïdentificeerd waarbij is gebleken dat de Turkse vrouwen in Vlaanderen en Brussel in aanzienlijke mate naar het Belgisch patroon zijn geëvolueerd. Deze deelaspecten hebben voornamelijk te maken met demografisch gedrag:

- daling van de vruchtbaarheid;
- modernisatie inzake anticonceptie, zowel qua gebruik als efficiëntie;
- toename van de huwelijksleeftijd;
- keuze voor het 2-kind gezin en verzwakking van de preferentie voor jongens;
- verandering in het gepercipieerde nut van kinderen;
- hoge aspiraties t.a.v. studies en beroepskansen van kinderen.

De vaststelling dat deze domeinen aan bod komen voor snelle verandering komt overeen met wat men uit de rationele keuze-theorie kan afleiden. De integratie verloopt aldus eerst op deze aspecten waarbij de ethnische minoriteiten hun maatschappelijke positie kunnen verbeteren. Hoge kwaliteitsaspiraties voor kinderen met meer gelijkheid tussen jongens en meisjes kunnen gekoppeld worden aan de beschikbaarheid en toegankelijkheid van het Belgisch onderwijssysteem; daartoe is geboortenbeperking aangewezen en dus een efficiënt patroon van anticonceptie. De verschuivingen gebeuren uiteraard in functie van generaties en vooral van vrouwelijk onderwijsniveau, doch ze spitsen zich toe op deze terreinen waar het grootste nut wordt verwacht.

Dit alles betekent uiteraard niet dat de komende generatie van jonge Turkse jongens en meisjes met gelijke kansen als de Belgische aan de startlijn staan. Uit onderzoek naar opleidingstypen en arbeidsmarktkansen in België (cf. Feld, 1991) en in de ons omringende landen is overvloedig gebleken dat dit niet het geval is (cfr. Wilpert, 1988; Kloosterman, 1989; Muus et al, 1990). Het betekent wel dat de

Turkse populatie in België, met de jongere en beter geschoolde generaties voorop, hun demografische strategie afstemmen op het verbeteren van deze kansen, en daarmee breken met wezenlijke elementen van het traditionele gedragspatroon.

Dit argument kan door de bevindingen van de "Gezinsvorming en waardenpatronen" enquête worden gestaafd.

Vooreerst opteren de Turkse vrouwen in 1991 massaal voor het 2-kind gezin indien de keuze zich stelt tussen 2 en 4 kinderen, telkens met een gelijke geslachtsverdeling. Bij de jongere vrouwen maakt 80 tot 90 percent deze keuze (zie tabel 3). Bij het alternatief tussen 2 jongens en 1 meisje (2J + 1M) versus het omgekeerde (2M + 1J) ligt de splitsing op circa 50% bij de jongere vrouwen die in België zijn geboren of destijds met hun ouders zijn geïmmigreerd. Dit betekent dat de geslachtsvoorkeur voor jongens nagenoeg volledig is verdwenen. Bij oudere vrouwen, doch ook bij recent geïmmigreerde gehuwde jonge vrouwen is dit helemaal niet het geval: daar gaat de keuze voor 70 à 80 percent ten gunste van 2J + 1M. Indien de keuzemogelijkheden nog scherper worden gesteld en aangeboden als 3 jongens (3J) versus 3 meisjes (3M) kiezen de jongere vrouwen met gehele of gedeeltelijke socialisatie in België zelf voor een overwicht van meisjes.

Het nut van kinderen werd gepeild via een batterij met 4 items, waarvan 2 een materieel voordeel omschreven (hulp in huishouden, steun voor oude dag) en 2 een niet-materieel voordeel (kinderen maken de band hechter tussen man en vrouw, kinderen maken je een meer verantwoordelijk persoon). In een traditionele context waar kinderen een belangrijk economisch nut opleveren gaat de keuze uiteraard vooral naar de twee materiële items. Bij de Turkse populatie in Vlaanderen en Brussel was dit helemaal niet het geval: slechts 6 percent onder hen kozen de twee materiële items uit de vier, gegeven dat men slechts twee items mocht pikken. Daarentegen koos meer dan de helft (54%) voor de twee niet-materiële items. Bij de jongere vrouwen liep dit op tot meer dan 60 percent, en enkel de oudere vrouwen gaven overwegend de voorkeur aan een gemengde keuze (1 materieel + 1 niet-materieel voordeel).

Inzake huwelijksleeftijd wordt eveneens een gevoelige vermindering vastgesteld van de proportie van vrouwen getrouwd vóór de leeftijd van 18 jaar. Bij vrouwen die met hun echtgenoot zijn geïmmigreerd, inclusief de jongsten onder hen, is bijna de helft (45 tot 48%) gehuwd vóór de leeftijd van 18. Bij degenen die met hun ouders aankwamen geldt dit slechts voor een kwart (21 tot 29%), en voor degenen die in België of West-Europa zijn geboren wordt het de uitzondering (13%). Als gevolg hiervan is de mediaan-huwelijksleeftijd enkele jaren toegenomen voor de dochters in vergelijking met hun moeders.

Qua anticonceptieprofiel zijn de Turkse vrouwen reeds zeer ver in de richting van het Belgische profiel verschoven, zoals blijkt uit Figuur 1. Hierop is de verdeling naar methode gegeven per leeftijdsgroep voor Turkse en Vlaamse vrouwen in 1991. De codes bij de figuur zijn als volgt:

- el.st.ma.: electieve of vrijwillige sterilisatie van de man (vasectomie)
- el.st.vr.: electieve of vrijwillige sterilisatie van de vrouw

- pil: pil of prikpil
- IUD: spiraaltje (intra-uterine device)
- CI/PO: coïtus interruptus en/of periodieke onthouding
- andere: verlengde borstvoeding, spoelen, pasta, kruiden, bestendige onthouding.

Uit Figuur 1 blijkt het grote overwicht van hormonale anticonceptie (pil + prikpil) bij jongere vrouwen, Belgisch of Turks. Evenwel is een subgroep van circa 15 percent van alle Turkse gebruikers aangewezen op periodieke onthouding en/of coïtus interruptus, terwijl ook reeds een duidelijke groep op jonge leeftijd is overgegaan tot het spiraaltje. Naarmate de leeftijd toeneemt stijgt sterilisatie als methode van afsluiting van de gezinsopbouw. Bij Vlaamse paren is dit vrij gelijkmatig verdeeld over mannelijke en vrouwelijke sterilisatie. Bij de Turkse paren gaat het quasi exclusief over vrouwelijke sterilisatie. Ook abortus komt bij Turkse vrouwen vrij frekvent voor: 12 percent van de Turkse respondenten die ooit zwanger zijn geweest geven op ooit een of meerdere abortussen te hebben gehad. Dit houdt uiteraard verband met de vroegere legalisatie van abortus in Turkije dan in België. Ook moet vermeld worden dat Turkije, samen met Tunesië, voorop lag bij de Islamitische landen qua legalisatie en verspreiding van anticonceptie, zodat geboortenbeperking er minder sterk conflictueel geladen was. Tenslotte moet erop gewezen worden dat de Koran geen bepalingen bevat die tegen het gebruik van anticonceptie ingaan; het lage gebruik ervan in tal van islamitische landen heeft dan ook veel meer te maken met de sociale organisatievormen en daarbij het lage onderwijsniveau van vrouwen.

Het aandeel van de gehuwde respondenten dat geboortenregeling negatief beoordeelt bestrijkt 12 percent, en deze zijn vrij gelijkmatig verdeeld qua leeftijd en migratiemodaliteit. Alleen bij de jonge vrouwen die in België zijn geboren is het percentage met een afwijzende houding merkkelijk lager (6%).

Dit alles maakt dat de vruchtbaarheid bij Turkse vrouwen gestadig daalt naarmate jongere en beter geschoolde generaties aankomen in het vruchtbare leeftijdsinterval. Dit wordt vastgesteld, zowel in Turkije zelf als bij de Turkse minderheden in West-Europa. In Tabel 4 worden de totale vruchtbaarheidscijfers (TVC) gegeven voor enkele van deze groepen sedert circa 1970. Het TVC is een periodemaat van vruchtbaarheid waarin het gedrag van oudere en jongere generaties wordt vermengd. Daardoor reageert deze vruchtbaarheidmaat met enige vertraging op de lagere vruchtbaarheid van jongere generaties. Deze laatsten hebben bovendien hun eerste kind of de eerste twee kinderen vrij vroeg na het huwelijk, en hun afremmingsgedrag komt dus pas op iets oudere leeftijd ten volle tot uiting.

De TVC-waarnemingen in Tabel 4 geven aan dat er een gevoelige vruchtbaarheidsdaling was in Turkije vanaf circa 1975. Ook in Duitsland daalde de vruchtbaarheid van Turkse vrouwen doorheen de jaren tachtig, en op dit ogenblik is het TVC bij hen te situeren op circa 2 kinderen. In Frankrijk daarentegen is de Turkse vruchtbaarheid stelselmatig hoger dan in Duitsland, Nederland of België. Een voor de hand liggende reden is hiervoor echter niet beschikbaar. In ons land, tenslotte, mag men een verdere daling van het TVC verwachten, en een acceleratie ervan kan voor de jaren negentig in het vooruitzicht gesteld worden als gevolg van het

feit dat de in België opgegroeide Turkse vrouwen dan hun merkelijk kleinere afstamming hebben gerealiseerd.

Uit het voorgaande blijkt dat het gedrag en wenselijkheden inzake vruchtbaarheid en anticonceptie een vrij snelle evolutie hebben gekend, en eigenlijk in één generatie totaal zijn omgeslagen.

5. De intermediaire oplossingen: leven met een modus vivendi

Voor een aantal opinies en gedragingen zijn op dit ogenblik oplossingen mogelijk die zich situeren tussen de Europese en Turkse gedragscodes. Dit geldt bijvoorbeeld voor:

- de man-vrouw relaties, zowel in het privé als publiek leven;
- de waarden die als richtlijnen dienen bij de opvoeding van kinderen;
- de partnerkeuze en de integratie van de Turkse en Turks-Belgische huwelijksmarkt.

Bij elk van deze aspecten zijn meerdere partijen betrokken, zoals ouders (partnerkeuze) en echtgenoten (de relaties tussen de geslachten). Vrouwen zijn derhalve op een modus vivendi aangewezen, wat waarschijnlijk ten dele de tragere evolutie verklaart. Ook hebben meer traditionele gedragscodes enige functionaliteit behouden en worden daarom niet integraal verlaten.

De enquête van 1991 geeft opnieuw enig inzicht in de stand van zaken voor de diverse generaties van Turkse vrouwen tussen 17 en 49 jaar. Uit de data van Tabel 5 blijkt bijvoorbeeld dat ruim een derde (37%) van de gehuwde vrouwen in deze leeftijdsklasse hun echtgenoot pas voor het eerst leerden kennen in een periode van slechts twee maanden voorafgaand aan het huwelijk. Voorts is de regionale homogamie bijzonder sterk: 75 percent van de ooit-gehuwden en in Turkije geboren respondenten huwden een man die uit hetzelfde dorp of de onmiddellijke omgeving ervan afkomstig was. Ook bij jonge vrouwen die in België zijn geboren of opgegroeid komen gemakkelde huwelijken nog vrij frekwent voor, waarbij de kennismaking met de partner pas enkele weken op voorhand geschiedt.

Bijna een vijfde van de respondenten (18%) werden uitgehuwd zonder eigen instemming, en bij oudere vrouwen loopt dit aandeel op tot 30 percent. De verschillen tussen de generaties zijn hier aanzienlijk: bij jonge vrouwen die niet in Turkije zijn geboren geldt dit slechts voor 4 percent. De norm verschuift derhalve duidelijk van een situatie waar de ouders de initiatiefnemers zijn, al dan niet gevolgd door een opgelegde partnersselectie, naar een situatie waar de betrokkenen het initiatief nemen gevolgd door een ouderlijke instemming. De parentale bekrachtiging blijft echter van doorslaggevende aard. Slechts in een vrij gering aantal gevallen wordt gebruik gemaakt van een ook in Turkije gangbaar alternatief, met name een huwelijk volgend op een "ontvoering" van het meisje door haar partner. De aspecten m.b.t. partnerkeuze liggen derhalve in een soort "middenveld", omdat vooralsnog de aspiraties en meningen van twee generaties met elkaar worden geconfronteerd en een modus vivendi moet worden gezocht. Ook speelt de integratie met de regio van herkomst hierbij een rol: via huwelijken kan o.a. nog een immigratiemogelijkheid worden geschapen voor dorps- of stadsgenoten in Turkije.

Een vrijwel analoog beeld gaat op voor de man-vrouw relaties. Ook hier is sprake van twee posities die tegenover elkaar staan en tenderen naar een *modus vivendi*. De jonge Turkse vrouwen, en vooral degenen die in België zijn opgegroeid, breken ook hier het sterkst met de tradities. Drie kwart (76%) onder hen gaan bijvoorbeeld niet langer accoord met het gebruik om zich in een andere kamer terug te trekken bij een bezoek van een onbekende man, en een gelijkaardig percentage (74%) vinden ook het dragen van een hoofddoek buitenshuis overbodig. Bijna de helft van de jonge vrouwen (48%) vindt verder dat een vrouw rustig met andere mannen kan praten, ook als hun echtgenoot deze niet kent. Circa 40 percent van de jonge vrouwen oordeelt dat de vrouw niet langer complete gehoorzaamheid aan de man verschuldigd is. Bij oudere vrouwen, doch ook bij jonge vrouwen die in Turkije zijn opgegroeid en pas als bruid of echtgenote in België zijn aangekomen, liggen deze percentages veel lager, zoals blijkt uit de data van Tabel 6.

De enquête van 1991 peilde eveneens naar de waarden die als oriëntatie dienen in het socialisatieproces. Vier items i.v.m. opvoedingswaarden werden aangeboden met het verzoek hieruit de twee belangrijkste te kiezen. De presentatie is als volgt:

"Ik vind het belangrijk dat:

- 1 - een kind goede manieren heeft;
- 2 - een kind voor zichzelf kan denken;
- 3 - een kind gehoorzaam is aan zijn ouders;
- 4 - een kind geïnteresseerd is in het hoe en waarom der dingen".

Uitspraken 1 en 3 zijn uiteraard geassocieerd met conformisme, terwijl de twee overige autonomie beklemtonen. De vraag werd afzonderlijk gesteld voor jongens en meisjes. De resultaten zijn in Tabel 7 weergegeven in de vorm van percentages die hetzij de twee conformisme-items, hetzij de beide autonomie-items hebben gekozen. Hieruit blijkt alvast dat conformisme sterker benadrukt wordt voor meisjes. De grote verschillen liggen bij de onderscheiden generaties. De keuze voor beide conformisme-items blijft ruim overwegend bij de oudere vrouwen (40-49) die als echtgenote immigrerden (65 en 68%). Deze items worden eveneens voor 40 à 60 percent gekozen door jongere vrouwen die in Turkije zijn opgegroeid. Bij de tweede generatie zijn ze aanzienlijk zwakker: de respondenten opteren hoofdzakelijk voor een gemengde keuze. De beklemtoning van de beide autonomie-items, daarentegen, blijft vooralsnog tot een minderheid beperkt, óók bij de tweede generatie. Hierbij mag echter niet uit het oog verloren worden dat het Belgisch publiek ook een voorkeur heeft voor een gemengde keuze. In de Belgische waardenstudie van 1990 komt het item "goede manieren" veruit op de eerste plaats, terwijl "verbeeldingskracht" en "onafhankelijkheid" ongeveer overeenkomen met de positie van "gehoorzaamheid" in de rangschikking (Lesthaeghe en Moors, 1992). Men mag derhalve aannemen dat de opvoedingswaarden bij de jongere Turkse vrouwen die in België zijn opgegroeid niet erg afwijken van deze bij hun Belgische leeftijdsgenoten, terwijl de overigen nog steviger vasthouden aan het conformistisch patroon.

Het "middenveld" waarvan hierboven sprake is derhalve sterk geprofileerd naar generatie, opleiding in België en onderwijspeil. Dit is typisch voor aspecten die volop in beweging zijn, en waar het *modus vivendi* tussen de betrokken partijen gradueel verschuift. Anderzijds

moet worden onderkend dat hier spanningsvelden ontstaan tussen de geslachten, en wellicht nog meer tussen generaties.

7. Meerdere modellen: tewerkstelling

Inzake de tewerkstelling van vrouwen buitenshuis bestaat geen eenvoudig model met een "traditionele" en "moderne" pool. In Turkije is een zeer belangrijk percentage van vrouwen tewerkgesteld in de landbouw, terwijl het stedelijk model gericht is op de beperking van de activiteit tot huiselijke taken. De overgang van vrouwelijke tewerkstelling naar niet-tewerkstelling is er gebonden aan toenemende sociale status, aan gesalarieerde arbeid van de mannen, aan verstedelijking of aan mechanisatie van de landbouw. Het verzorgen van huiselijke taken en de verhoging van de huiselijke kwaliteit krijgen derhalve prioriteit van zodra de economische omstandigheden dit toelaten. Dit is eveneens het model van West-Europa geweest dat opgang maakte tussen circa 1870 en 1960. Ook hier waren industrialisatie en verstedelijking, in combinatie met reële loonstijgingen, geassocieerd met de accentuering van de huiselijke kwaliteit en met de verzorging daarvan door vrouwen. Het is een model van "embourgeoisement", in Turkije al evenzeer als destijds in West-Europa. Dit model is overigens goed in overeenstemming te brengen met de Islamitische idealen en de gescheiden leefwereld van mannen en vrouwen, doch het kan zich alleen ontplooiën als gevolg van toenemende welvaart.

Hiertegenover staat uiteraard dat het Westen dit model generatiegewijs verlaat vanaf de jaren zestig, en opteert voor vrouwelijke economische autonomie. Voor jonge Turkse vrouwen bestaat derhalve een dubbel "modern" patroon: enerzijds wat "modern" en "stedelijk" is in Turkije, en neerkomt op exclusieve huiselijke verzorging, en anderzijds wat "modern" is in Europa en geassocieerd is met het valoriseren van beroepskwalificaties. Bij de oudere vrouwen, met veel geringere opleidingsniveaus, zijn de inkomsten verworven uit de tewerkstelling vaak noodzakelijk geweest ter verbetering van de materiële levensstandaard, vooral in de eerste jaren volgend op de immigratie. De keuze voor al dan niet tewerkstelling buitenshuis wordt derhalve door meerdere economische en culturele modellen gestuurd alnaargelang het opleidingsniveau, de financiële noodzaak, de tewerkstellingsmogelijkheden en de fase van de gezinsvorming. Ook de voorkeur van de mannen en het Islamitisch cultuurmodel m.b.t. de arbeidsverdeling kunnen hierbij van doorslaggevende aard zijn.

De data van de enquête van 1991 geven aan dat de huidige tewerkstelling voorkomt bij 21 percent van de gehuwde en bij 23 percent van alle respondenten tussen 17 en 49 jaar. Dit is ongeveer 10 percent meer dan werd vastgesteld in de volkstelling, doch beduidend minder dan in de corresponderende Belgische groep van vrouwen. In Tabel 8 wordt de arbeidsparticipatie van de Turkse respondenten verder uitgesplitst naar leeftijdsklasse. Opvallend is dat het percentage vrouwen dat nooit buitenshuis heeft gewerkt in de klasse tot 29 jaar even groot is als in de oudere leeftijdsklassen. Dit is voor een klein deel te wijten aan het aandeel van jonge vrouwen die nog studeren, voor een groter deel aan de belangrijke groep jonge vrouwen die zijn geïmmigreerd ter gelegenheid van een huwelijk met een Belgische Turk, en voor het belangrijkste deel aan

het effect van moederschap dat aanleiding geeft tot een gehele of tijdelijke terugkeer naar gezin en kinderen. Totdusver blijkt derhalve dat het model waar huiselijke verzorging en arbeidsverdeling tussen de geslachten nog steeds de bovenhand haalt. Slechts bij de jongere vrouwen met hogere beroepsopleiding maakt een blijvende participatie aan arbeid buitenshuis een kans, en voorzover dit kan geregeld worden via een gepaste geboortenplanning. Deze laatste groep vormt echter nog steeds een minderheid.

7. Identificatie en eigenheid

De opinies en houdingen die te maken hebben met religie, zowel i.v.m. collectieve als persoonlijke beleving, wijzen in de richting van een behoud van zingeving en van sociale identiteit. Er is derhalve slechts sprake van een secularisering bij een kleine minderheid van vrouwen die in België zijn opgegroeid. Dit komt tot uiting in de data van Tabel 9: 90 percent van de respondenten gaat accoord met de stelling dat men zijn religieuze beleving moet betrekken bij alles wat men doet, 89 percent vindt dat religie en gebed bescherming bieden tegen kwaad, en 85 percent is het eens met de opinie dat religie en gebed troost verschaffen in moeilijke momenten. De persoonlijke betekenis van religiositeit is derhalve duidelijk onderlijnd.

De collectieve beleving van de Islamitische rituelen is meer gedifferentieerd. De deelname aan de Ramadan is zeer algemeen (94%), ook bij jonge vrouwen die in België zijn geboren (90%). De Ramadan is echter op de eerste plaats een gemeenschapsgebeuren, waarbij naast religieuze betekenissen, vooral de sociale aspecten sterk beklemtoond zijn. Deelname aan de Ramadan is dus op de eerste plaats een bevestiging van identiteit en een uiting van sociale verbondenheid en cohesie. De andere rituelen worden minder beklemtoond, mede omdat zij ook op een verschillende wijze geaccentueerd zijn bij de diverse religieuze subgroepen. Het wekelijks moskeebezoek bij de echtgenoten bedraagt slechts 45 percent, en meer dan een derde van de respondenten stuurt de kinderen niet naar de Koran-school. Er is derhalve reeds enige ruimte gemaakt voor een zwakkere institutionele binding bij de jongere gezinnen, doch dit gaat slechts op voorzover de identificatie met de eigen ethnische groep niet verloren gaat.

De steekproef werd eveneens bevraagd naar de vermeende trend inzake de invloed van religie in het dagelijkse leven (toe- of afnemend) en naar de eigen houding t.o.v. deze vermeende trend (goed- of afkeurend). De uitkomsten voor de vier combinaties worden in Tabel 10 gerapporteerd. Ruim de helft (53%) van de respondenten vindt dat de Islamitische invloed toeneemt en keurt dit goed. Dit percentage neemt opvallend toe naar leeftijd, en varieert van 36 percent bij jongere vrouwen die in België geboren zijn tot 67 percent bij oudere vrouwen die als echtgenoot zijn geïmmigreerd. Hierbij komt circa een kwart van de respondenten (22%) dat van oordeel is dat de invloed van de religie afneemt, doch dit afkeurt. Hierbij zijn de jongere generaties relatief oververtegenwoordigd. Gecombineerd dekken deze beide stellingen ongeveer 70 à 80 percent van de populatie, wat nogmaals de gehechtheid aan de morele en sociale betekenissen van de Islam onderstreept.

De twee resterende combinaties die een gesecculariseerde visie weergegeven worden slechts door 8 percent onderschreven. Deze stellingen halen 12 à 13 percent bij de jonge vrouwen die in België zijn opgegroeid. Circa 15 à 20 percent van de respondenten spraken zich niet uit over dit onderwerp, wat duidelijk op de gevoeligheid ervan wijst.

Het bewaren van de Turkse en Islamitische identiteit gecombineerd met een religieuze zingeving wordt derhalve door zo'n driekwart van de Turkse vrouwen tussen 17 en 49 jaar beklemtoond. Daarentegen is een duidelijke gesecculariseerde invloed aanwezig bij ongeveer 10 percent, en voor iets meer bij de in België opgegroeide tweede generatie.

8. Conclusies

Deze studie toont in de eerste plaats aan dat de generatiewisseling de belangrijkste motor is van de verschuivingen in gedrag en opinies die vastgesteld worden in de Turkse gemeenschap. Deze verschuivingen, hier slechts bij vrouwen opgemeten, zijn vooral treffend op het vlak van de gezinsvorming, en meer bepaald m.b.t. het gewenst kinderaantal, de geslachtssamenstelling ervan, het nut van kinderen, en het anticonceptieprofiel. In de nabije toekomst mag dan ook worden verwacht dat het vruchtbaarheidspeil van de Turkse gemeenschap zal teruglopen tot een peil dat dit van de Belgen benadert.

In de geschiedenis van westerse maatschappijen valt het modernisatieproces m.b.t. aspecten van gezinsvorming en vruchtbaarheidscontrole vaak samen met een secularisatietendens. De bevindingen voor de Turkse gemeenschap tonen aan dat een rationele keuze t.a.v. gezinsuitbouw overweegt, en dat deze weinig wordt belemmerd door een blijvende gehechtheid aan de Islam.

Op het vlak van partnerkeuze, huwelijksmarkt, tewerkstelling van vrouwen, man-vrouw relaties en opvoedingswaarden is de evolutie trager, en moet de jongste generatie een *modus vivendi* aanvaarden. Doch precies op deze terreinen wordt een grote heterogeniteit in opinies en aspiraties vastgesteld. De inhoud van de vigerende regels, gedragscodes en afspraken zal derhalve blijvend verschuiven in de richting van meer vrouwelijke autonomie.

Inzake de gehechtheid aan de Islam wenst de Turkse gemeenschap vooral haar identiteit te beklemtonen, zoals dit trouwens het geval is met om het even welke religieuze gemeenschap in ons land en elders. Vooralsnog is een seculariserende tendens enkel bij een kleine minderheid van in België opgegroeide vrouwen te bespeuren.

Het beeld dat zich ontvouwt is dat van het inpassen van een oorspronkelijke migrantenpopulatie in een multi-culturele samenleving, waarbij gelijkgestemdheid zich t.a.v. enkele aspecten manifesteert, terwijl op andere een eigenheid wordt beklemtoond. De term "integratie" is misplaatst voor zover ze synoniem is met volledige assimilatie.

De Turkse gemeenschap in België is tot dusver op weg op zich tot de rest van de Belgische maatschappij te verhouden, zoals bijvoorbeeld de joodse gemeenschap dit doet. Ook de Ieren in de VS blijven katholiek, en

de Grieken in Australië orthodox. Deze groepen hebben hun eigen sociale netwerken, en onderhouden blijvende emotionele en zakelijke relaties met andere naties. Deze eigenheden doen generlei afbreuk aan hun volwaardig burgerschap.

Het proces van sociale verandering, zoals hierboven omschreven, kan echter worden vertraagd door een gebrekkige economische inpassing van de tweede generatie. Belangrijke structurele problemen zijn immers gebleven, die zich situeren m.b.t. onderwijskeuze, leerachterstand, intrede op de arbeidsmarkt etc. Bij de vrouwelijke Turkse bevolking wordt dit wellicht minder scherp aanvoeld dan bij het mannelijke deel, grotendeels omdat zij in vergelijking met hun moeders een duidelijke positieverbetering kennen. Doch dit neemt niet weg dat volwaardige economische inpassing de sleutel blijft tot de opbouw van een moderne multi-culturele samenleving, en daarom alle prioriteit verdient.

VOETNOTEN

- (1) Deze enquête werd opgezet door het Seminarie voor Demografie van de RUG en de Interuniversitaire Attractiepool "Migranten" van de VUB. Medewerkers zijn Prof. H. Page, Dr. E. Lodewyckx en Drs. F. De Fruyt (RUG), en Prof. R. Lesthaeghe, Drs. G. Moors, Drs. J. Surkyn en Drs. R. Janssens van de VUB. Financiële steun vanwege de Dienst voor de Programmatie van het Wetenschapsbeleid (DPWB), het Fonds voor Kollektief Wetenschappelijk Onderzoek (FKFO), en de Onderzoeksraad van de VUB maakten de enquête mogelijk. In 1992 loopt een gelijkaardig onderzoek bij de Marokkaanse vrouwen in Vlaanderen en Brussel.

BIBLIOGRAFIE

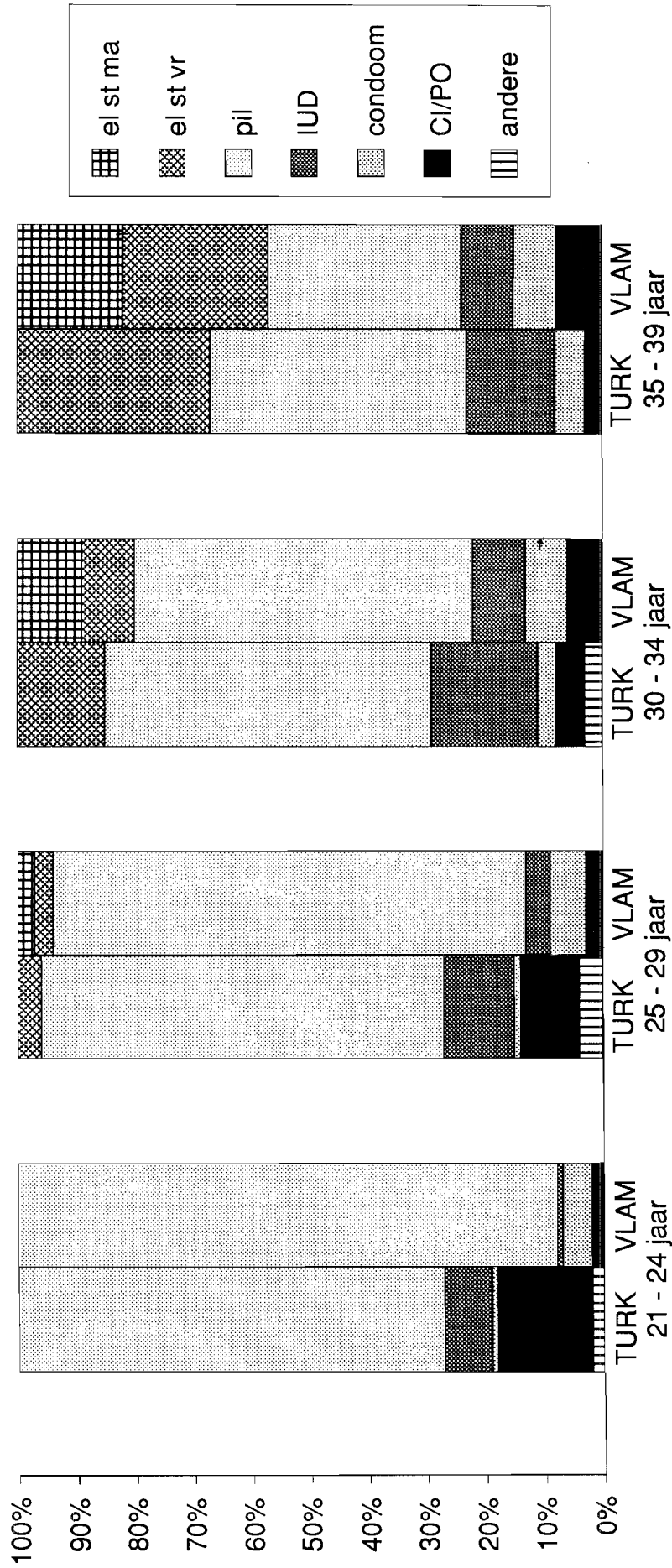
- Beck, L. en N. Keddie (eds) (1978): Women in the muslim world, Harvard Univ. Press, Cambridge, Mass.
- Castles, S. en G. Kosack, 1973: Immigrant workers and class structure in Western Europe, Oxford University Press, London.
- Cosar, F.M. (1978): "Women in Turkish society" in: L. Beck en N. Keddie (eds): Women in the Muslim World, Harvard University Press, Cambridge Mass.: 124-140.
- Deboosere, P. (1991): "Onderwijsniveau bij Islam-migranten", Steunpunt voor Demografie, Vrije Universiteit Brussel, Working Paper 91-1.
- Feld, S. (1991): "Convergences et divergences demo-sociales des populations immigrées - Evolution de la fécondité et de l'emploi des étrangers en Belgique", Groupe de la Recherche Economique et Sociale sur la Population (GRESP), Université de Liège, Luik, document de travail no. 10.
- Feld, S., P. Biren, A. Manco (1991): "L'intégration socio-économique des étrangers sur le marché du travail en Belgique", GRESP, document de travail no. 11, Université de Liège.
- Goode, W. (1963): World revolution and family patterns, Free Press, New York.
- Goody, J. (1976): Production and reproduction - A comparative study of the domestic domain, Cambridge University Press, Cambridge.
- Hacetepe Institute of Population Studies (s.d.): Turkish fertility survey 1978 - First report, Vol. 1: Methodology and findings, Ankara.
- Inkeles, A. en D. Smith (1974): Becoming modern: individual change in six developing countries, Harvard Univ. Press, Cambridge Mass.
- Kloosterman, R. (1989): "Trapped: the making of a black underclass in the US", Racism and the labour market in historical perspective, Internat. Instituut voor Sociale Geschiedenis, Hilversum.
- Kloosterman, R.C. (1989): Racism and the labour market in historical perspective, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Hilversum.
- Lesthaeghe, R. en G. Moors (1992): "De gezinsrelaties: de ontwikkeling en stabilisatie van patronen", in J. Kerhofs et al. (eds): De versnelde ommekeer, Uitgeverij Lannoo, Tielt, en Koning Boudewijn Stichting, Brussel: 19-68.
- Muus, P., B. Hooghiemstra, K. Kuipers (1990): Gelijke kansen voor allochtonen op een baan? Amsterdamse Sociaal-Geografische Studies, nr. 32, Universiteit van Amsterdam.

- Noiriel, G. (1986): Les ouvriers dans la société française: XIX-XXe siècles, Ed. du Seuil, Paris.
- Phizacklea, A. en R. Miles (1980): Labour and racism, Routledge en Kegan Paul, London.
- Poulain, M. en T. Eggerickh (1990): "De demografische kenmerken van de vreemde bevolking in de Belgische steden", Bevolking & Gezin, 90, 1: 77-92.
- Tribalat, M. en F. Munoz-Perez (1989): Rapport français, Groupe de travail sur les migrations internationales de l'Association Européenne pour l'Etude de la Population, mimeo, s.l.
- van der Erf, R.F. (198): "Beleidsrelevante migrantengroepen demografisch bezien", in H. Heeren (ed): Migranten en minderheden, Nederlandse vereniging voor demografie, rapport "jaarvergadering 27 mei 1987".
- White, E.H. (1978): "Legal reforms as an indicator of women's status in Muslim nations", in L. Beck en N. Keddie, op. cit.: 52-68.
- Wilpert, C. (1988): "Work and the second generation: the descendants of migrant workers in the Federal Republic of Germany, in Wilpert, C. (ed): Entering the working world - Following the descendants of Europe's immigrant labour force, Gower, Aldershot: 111-149.

FIGUUR 1

HUIDIG ANTICONCEPTIEPROFIEL

VERGELIJKING TURKSE EN VLAAMSE GEHUWDE VROUWEN, NAAR LEEFTIJD

Data voor Vlaamse vrouwen zijn afkomstig uit de NEG0-V steekproef (CBGS, 1991); analyse E. Lodewijckx

Tabel 1: Percentage Turkse vrouwen in België zonder onderwijs, naar leeftijd bij immigratie en periode van immigratie, 1981

leeftijd bij immigratie	immigratieperiode			
	1961-65	1966-70	1971-75	1976-81
7-14	16.5	18.0	14.6	9.8
15-24	39.9	48.2	41.6	28.9
25+	54.5	57.3	56.7	50.5

Bron: N.I.S.-Volkstellingsdata 1981 bewerkt door P. Deboosere, 1991.

Tabel 2: Indicatoren van onderwijsniveau en talenkennis bij turkse vrouwen in Vlaanderen en Brussel, naar leeftijd en immigratiemodaliteit, 1991

	Leeftijd in 1991				N
	17-29	30-39	40-49	alle	
	-----	-----	-----	----	---
A. Percent dat in België school loopt of gelopen heeft (N = 827, % = 40,9)					
- niet in Turkije geboren	93	-	-	81	78
- reisde mee/vervoegde ouders	89	68	30	81	322
- reisde mee/vervoegde echtgenoot	4	9	1	5	427
B. Percent dat school gelopen heeft tot 15 jaar of meer (N = 837, % = 41,5)					
- niet in Turkije geboren	98	-	-	85	78
- reisde mee/vervoegde ouders	83	43	30	69	322
- reisde mee/vervoegde echtgenoot	24	9	3	14	424
C. Percent dat geen Nederlands of Frans spreekt (N = 834, % = 16,9)					
- niet in Turkije geboren	0	-	-	1	78
- reisde mee/vervoegde ouders	1	7	29	3	321
- reisde mee/vervoegde echtgenoot	39	18	31	30	424
D. Percent dat geen Nederlands of Frans leest (N = 828, % = 47,4)					
- niet in Turkije geboren	0	-	-	6	78
- reisde mee/vervoegde ouders	6	30	46	15	321
- reisde mee/vervoegde echtgenoot	79	74	89	80	416

Bron: Enquête Gezinsvorming en Waarden bij turkse vrouwen in Vlaanderen en Brussel, VUB en RUG, 1991

- : betekent minder dan 10 respondenten

Nota: percentages zijn tot op de eenheid afgerond

Tabel 3: Opinions van turkse vrouwen, 17-49 jaar, in Vlaanderen en Brussel in 1991 m.b.t. gewenst kinderaantal, geslachtsverdeling bij de kinderen, het nut van kinderen; percentages gehuwd voor de leeftijd van 18 jaar

	Leeftijd				N
	17-29	30-39	40-49	alle	
	-----	-----	-----	-----	---
A. Percent dat liever 2 kinderen heeft (1J+1M) dan 4 kinderen (2J+2M): 76%					807
- niet in Turkije geboren	90	-	-	85	78
- reisde mee met/vervoegde ouders	85	71	67	80	313
- reisde mee met/vervoegde echtgenoot	80	69	60	71	416
B. Percent dat liever 2J+1M heeft dan 1J+2M: 66%					797
- niet in Turkije geboren	52	-	-	54	77
- reisde mee met/vervoegde ouders	53	66	83	59	306
- reisde mee met/vervoegde echtgenoot	80	70	72	75	414
C. Percent dat liever 3J heeft dan 3M: 61%					778
- niet in Turkije geboren	41	-	-	45	74
- reisde mee met/vervoegde ouders	49	69	49	55	299
- reisde mee met/vervoegde echtgenoot	68	68	69	68	405
D. Percent dat als voordeel van kinderen te hebben twee materiële items kiest (hulp huishouden, bijstand oude dag): 6%					795
- niet in Turkije geboren	0	-	-	2	77
- reisde mee met/vervoegde ouders	3	3	9	3	308
- reisde mee met/vervoegde echtgenoot	4	6	21	9	410
E. Percent dat als voordeel van kinderen twee niet- materiële items kiest (sterkere band man-vrouw; verantwoordelijkheid): 54%					795
- niet in Turkije geboren	70	-	-	70	77
- reisde mee met/vervoegde ouders	62	50	46	58	308
- reisde mee met/vervoegde echtgenoot	64	42	27	47	410
F. Percent dat huwde vóór de leeftijd van 18 jaar (alleen vrouwen 18+): 34%					815
- niet in Turkije geboren	13	-	-	18	78
- reisde mee met/vervoegde ouders	21	25	29	22	322
- reisde mee met/vervoegde echtgenoot	45	47	48	46	415

Bron: Enquête "Gezinsvorming en Waardenpatronen", VUB en RUG, 1991

Nota: Percentages werden afgerond tot op de eenheid; - = minder dan 10 respondenten.

Tabel 4: Totale vruchtbaarheidscijfers (TVC) voor turkse bevolkingen, 1970-1985

	circa 1970	circa 1975	circa 1980	circa 1985
Turkije	5.8	5.4	4.3	4.0
Turkse populatie in Nederland	-	4.5	4.7	3.1
Turkse populatie in W.Duitsland	-	4.3	3.6	2.4
Turkse populatie in België	-	-	-	3.6*
Turkse populatie in Frankrijk	4.2	5.1	5.5	4.6

Bronnen: M. Poulain en T. Eggerickh (1990: 87); R. van der Erf (1988: 26); M. Tribalat en F. Munoz-Perez (1989: tabel VI-1); Hacetepe Institute of Population Studies (s.d.: 65).

*: voor turkse vrouwen in Belgische steden (Brussel-19; Antwerpen, Gent, Brugge, Mechelen, Vilvoorde, Hasselt, Genk, Charleroi, Bergen, Luik en Namen).

Tabel 5: Turkse vrouwen van 17-49 jaar in Vlaanderen en Brussel, 1991: ervaringen en opinies m.b.t. partnerkeuze

	Leeftijd				N
	17-29	30-39	40-49	alle	
	-----	-----	-----	----	---
A. Percent van de ooit-gehuwde vrouwen die echtgenoot					
kende gedurende minder dan twee maanden voor het huwelijk: 37%					708
- niet in Turkije geboren	25	-	-	34	43
- reisde mee met/vervoegde ouders	21	22	16	21	265
- reisde mee met/vervoegde echtgenoot	39	35	33	36	400
B. Percent wier huwelijk beslist werd zonder instemming van de vrouw: 18%					
					749
- niet in Turkije geboren	4	-	-	5	43
- reisde mee met/vervoegde ouders	12	14	17	13	284
- reisde mee met/vervoegde echtgenoot	16	21	30	21	422
C. Percent dat zelf huwelijk besliste met partner, al dan niet gevolgd door ouderlijke instemming: 22%					
					749
- niet in Turkije geboren	51	-	-	37	43
- reisde mee met/vervoegde ouders	31	30	0	29	284
- reisde mee met/vervoegde echtgenoot	17	21	12	17	422
D. Percent dat uit 4 uitspraken één van de volgende kiest:					
- "Ouders moeten huwelijk van kinderen regelen" of					
- "Het is goed dat ouders regelen, maar mogen niet verplichten"					
24%					813
- niet in Turkije geboren	9	-	-	14	78
- reisde mee met/vervoegde ouders	17	24	32	20	314
- reisde mee met/vervoegde echtgenoot	27	25	38	29	421

Bron: Enquête "Gezinsvorming en Waardenpatronen", VUB en RUG, 1991

Nota: Percentages werden afgerond tot op de eenheid; - = minder dan 10 respondenten.

Tabel 6: Turkse vrouwen van 17-49 jaar in Vlaanderen en Brussel, 1991: opinies m.b.t. de man-vrouw verhouding en vrouwelijk gedrag in het publiek

	Leeftijd				N
	17-29	30-39	40-49	alle	
	-----	-----	-----	-----	---
A. Percent dat "eerder <u>accoord</u> " of "helemaal <u>accoord</u> " gaat met de opinie dat "een vrouw rustig met andere mannen kan praten, ook als haar echtgenoot deze mannen niet kent": 30%					
					808
- niet in Turkije geboren	48	-	-	46	77
- reisde mee met/vervoegde ouders	31	40	46	35	314
- reisde mee met/vervoegde echtgenoot	20	29	22	24	417
B. Percent dat "eerder <u>niet</u> <u>accoord</u> " of "helemaal <u>niet</u> <u>accoord</u> " gaat met de opinie dat "vrouwen zich best in een andere kamer terugtrekken bij bezoek van vreemde mannen": 54%					
					809
- niet in Turkije geboren	76	-	-	77	78
- reisde mee met/vervoegde ouders	64	63	47	63	313
- reisde mee met/vervoegde echtgenoot	48	44	29	41	418
C. Percent dat "eerder <u>niet</u> <u>accoord</u> " of "helemaal <u>niet</u> <u>accoord</u> " gaat met de opinie dat "een vrouw de dingen moet doen die haar man haar oplegt": 21%					
					804
- niet in Turkije geboren	39	-	-	35	76
- reisde mee met/vervoegde ouders	30	16	0	25	314
- reisde mee met/vervoegde echtgenoot	15	16	10	14	414
D. Percent dat "eerder <u>niet</u> <u>accoord</u> " of "helemaal <u>niet</u> <u>accoord</u> " gaat met het dragen van een hoofddoek buitenshuis: 41%					
					769
- niet in Turkije geboren	74	-	-	72	74
- reisde mee met/vervoegde ouders	50	43	24	47	301
- reisde mee met/vervoegde echtgenoot	33	33	23	31	394
E. Percent dat vindt dat "elke tijd zijn eigen aanpassingen vergt": 32%					
					72
- niet in Turkije geboren	41	-	-	42	72
- reisde mee met/vervoegde ouders	34	30	-	33	292
- reisde mee met/vervoegde echtgenoot	33	32	21	30	362

Bron: Enquête "Gezinsvorming en Waardenpatronen", VUB en RUG, 1991

Nota: Percentages werden afgerond tot op de eenheid; - = minder dan 10 respondenten.

Tabel 7: Turkse vrouwen van 17-49 jaar in Vlaanderen en Brussel, 1991: opinies m.b.t. de opvoedingswaarden van kinderen

	Leeftijd				N
	17-29	30-39	40-49	alle	
A. Percent dat beide items m.b.t. autonomie verkiest boven de items m.b.t. conformisme, voor jongens: 12%					814
- niet in Turkije geboren	11	-	-	9	78
- reisde mee met/vervoegde ouders	16	13	0	14	316
- reisde mee met/vervoegde echtgenoot	10	13	7	10	420
B. Percent dat beide items m.b.t. autonomie verkiest boven de items m.b.t. conformisme, voor meisjes: 9%					813
- niet in Turkije geboren	13	-	-	10	78
- reisde mee met/vervoegde ouders	12	12	0	12	315
- reisde mee met/vervoegde echtgenoot	6	12	4	7	420
C. Percent dat beide items m.b.t. conformisme verkiest boven de items m.b.t. autonomie, voor jongens: 43%					814
- niet in Turkije geboren	32	-	-	32	78
- reisde mee met/vervoegde ouders	40	30	33	37	316
- reisde mee met/vervoegde echtgenoot	45	45	65	50	420
D. Percent dat beide items m.b.t. conformisme verkiest boven de items m.b.t. autonomie, voor meisjes: 51%					813
- niet in Turkije geboren	35	-	-	42	78
- reisde mee met/vervoegde ouders	46	37	33	42	315
- reisde mee met/vervoegde echtgenoot	59	51	68	59	420

Bron: Enquête "Gezinsvorming en Waardenpatronen", VUB en RUG, 1991

Nota: Percentages werden afgerond tot op de eenheid; - = minder dan 10 respondenten.

Tabel 8: Turkse vrouwen 17-29 in Vlaanderen en Brussel, 1991: tewerkstelling buitenshuis

	Leeftijd			
	17-29	30-39	40-49	alle
	-----	-----	-----	-----
A. <u>Gehuwde vrouwen</u>				
- nooit gewerkt	65%	55	65	62
- part-time vroeger	3	5	3	4
- full-time vroeger	9	14	22	13
- part time	10	10	3	8
- full time	<u>13</u>	<u>16</u>	<u>7</u>	<u>13</u>
	100	100	100	100
	N=379	245	121	743
B. <u>Alle vrouwen</u>				
- nooit gewerkt	64%	55	65	61
- part-time vroeger	3	5	3	4
- full-time vroeger	8	14	22	12
- part time	10	10	3	9
- full time	<u>15</u>	<u>16</u>	<u>7</u>	<u>14</u>
	100	100	100	100
	N=441	246	121	807

Bron: Enquête "Gezinsvorming en Waardenpatronen", VUB en RUG, 1991

Nota: Percentages zijn tot op de eenheid afgerond.

Tabel 9: Turkse vrouwen van 17-49 jaar in Vlaanderen en Brussel, 1991: religieuze praktijk en beleving

	Leeftijd				N
	17-29	30-39	40-49	alle	
	-----	-----	-----	-----	---
A. Percent wier echtgenoot minstens eens per week moskee bezoekt: 45%					
					705
- niet in Turkije geboren	37	-	-	38	42
- reisde mee met/vervoegde ouders	40	51	70	45	266
- reisde mee met/vervoegde echtgenoot	40	47	58	47	397
B. Percent dat deelneemt aan de Ramadan: 94%					
					807
- niet in Turkije geboren	90	-	-	90	75
- reisde mee met/vervoegde ouders	93	92	100	93	312
- reisde mee met/vervoegde echtgenoot	94	96	98	96	407
C. Percent dat verzuimt zonen en dochters naar de Koran-school te sturen: 36%					
					413
- niet in Turkije geboren	53	-	-	53	19
- reisde mee met/vervoegde ouders	49	35	52	40	134
- reisde mee met/vervoegde echtgenoot	55	25	27	33	260
D. Percent dat "eerder accoord" tot "helemaal accoord" gaat met de stelling dat "men zijn religieuze overtuiging moet betrekken in alles wat men doet": 90%					
					818
- niet in Turkije geboren	77	-	-	81	78
- reisde mee met/vervoegde ouders	85	92	92	88	313
- reisde mee met/vervoegde echtgenoot	95	93	99	95	415
E. Percent dat "eerder accoord" tot "helemaal accoord" gaat met de stelling dat "religie en gebed troost verschaft in momenten van ongeluk en droefenis": 85%					
					813
- niet in Turkije geboren	68	-	-	71	75
- reisde mee met/vervoegde ouders	80	84	100	82	310
- reisde mee met/vervoegde echtgenoot	86	90	98	91	415
F. Percent dat "eerder accoord" tot "helemaal accoord" gaat met de stelling dat "religie en gebed bescherming geeft tegen kwaad": 89%					
					810
- niet in Turkije geboren	70	-	-	74	77
- reisde mee met/vervoegde ouders	83	92	100	86	307
- reisde mee met/vervoegde echtgenoot	93	92	96	93	413

Bron: Enquête "Gezinsvorming en Waardenpatronen", VUB en RUG, 1991

Nota: Percentages zijn tot op de eenheid afgerond; - = minder dan 10 respondenten.

Tabel 10: Turkse vrouwen van 17-49 jaar in Vlaanderen en Brussel, 1991: opinies m.b.t. de religieuze invloed

	Leeftijd				N
	17-29	30-39	40-49	alle	
	-----	-----	-----	----	---
A. Percent dat meent dat de invloed van religie in het dagelijks leven <u>toeneemt</u> , en dit <u>goedkeurt</u> : 53%					744
- niet in Turkije geboren	36	-	-	37	72
- reisde mee met/vervoegde ouders	40	61	45	47	291
- reisde mee met/vervoegde echtgenoot	48	61	67	58	381
B. Percent dat meent dat de invloed van de religie in het dagelijkse leven <u>afneemt</u> , en dit <u>afkeurt</u> : 22%					741
- niet in Turkije geboren	31	-	-	28	69
- reisde mee met/vervoegde ouders	31	11	31	24	287
- reisde mee met/vervoegde echtgenoot	28	15	15	20	385
C. Percent dat meent dat de invloed van de religie in het dagelijks leven <u>toeneemt</u> , en dit <u>afkeurt</u> : 4%					741
- niet in Turkije geboren	7	-	-	6	69
- reisde mee met/vervoegde ouders	6	4	8	5	287
- reisde mee met/vervoegde echtgenoot	4	3	0	3	385
D. Percent dat meent dat de invloed van de religie in het dagelijks leven <u>afneemt</u> , en dit <u>goedkeurt</u> : 4%					744
- niet in Turkije geboren	6	-	-	7	72
- reisde mee met/vervoegde ouders	6	3	0	5	291
- reisde mee met/vervoegde echtgenoot	4	2	4	3	381

Bron: Enquête "Gezinsvorming en Waardenpatronen", VUB en RUG, 1991

Nota: Percentages zijn tot op de eenheid afgerond; - = minder dan 10 respondenten.